

Kaip įamžinti tamsą

How to Commemorate the Darkness

**Rec.: Hektoras Vitkus, Vygtas Vareikis, Edvinas Ubis, Justas Stončius,
Macikai: atminties vieta Europos pakraštyje, Klaipėda: Klaipėdos
universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, 2021.**

Tomas Vaiseta

Docentas, daktaras
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: tomas.vaiseta@if.vu.lt

Lietuvos XX a. paveldo ir ypač atminties studijose svarbiausia vieta tenka miestams. Vilnius čia neabejotinai pirmautų pagal įvairių sričių mokslininkų jam teikiamą dėmesį. Bet ir kiti miestai – Kaunas, Klaipėda, Šiauliai ir t. t. – jau turi rimtų jiems skirtų tyrimų ir monografių. Tyrėjų trauka miestams natūrali: jie istoriškai ir kultūriškai daugiasluoksniai, įvairialypiai, sukaupę (ir turbūt dar svarbiau – iki šių dienų išsaugoję) tautine, politine, ideologine, socialine ir kultūrine prasme labai skirtingus naratyvus. Konfliktai čia akivaizdūs ir labai patogūs dekonstrukcijoms.

O štai visai šalia miestų esantys, su jais susiję, bet vis dėlto ne miesto objektai neretai lieka periferijoje ne tik geografiniu, bet ir moksliniu požiūriu. Net tais atvejais, kai tie objektai, deja, yra pagrindinės XX a. katastrofų vietos ir simboliai, vadinamasis „tamsusis paveldas“: masinių žudynių vietos, lageriai, belaisvių stovyklos. Paaiškinimų, kodėl taip atsitikę, rastume ne viena: istoriškai, ypač sovietinės okupacijos metais, jie buvo politiškai ir ideologiškai labai neparankūs ir todėl dažnai (sąmoningai) ignoruoti arba nuvertinti, jų slegianti atmintis reikalauja ypatingų teorinių įrankių, išmanymo ir pasiruošimo, jie galėjo būti laikomi ne savais ir todėl nustumti į eilės galą. Pavyzdžiui, Paneriai, kaip žydų ir kitų tautybių žmonių masinių žudynių vieta, tik pastaraisiais metais sulaukė tokio dėmesio, kokio ji nusipelnė. 2021 m. Lietuvos istorijos institutas išleido kolektyvinį istorinį darbą *Nusikaltimų pėdsakai neišnyksta. Masinės žudynės Panerių miške 1941–1944 metais*¹, o dve-

¹ Saulius Sarcevičius, Stanislovas Stasiulis, Nikita Dobrotin, Neringa Latvytė, Dainius Michelevičius, Šarūnė Sederevičiūtė, Mantas Šikšnianas, Oksana Valionienė, Vytautas Urbanavičius, *Nusikaltimų pėdsakai neišnyksta. Masinės žudynės Panerių miške 1941–1944 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.

jais metais anksčiau Zigmas Vitkus Klaipėdos universitete apgynė disertaciją *Memorialas atminimo politikoje: Panerių atvejo tyrimas (1944–2016)*².

Ši disertacija įdomi ir tuo, kad atspindi Lietuvos paveldo ir atminties studijose ryškėjančią tendenciją aiškiai nebeatskirti paveldo ir atminties tyrimų ir viename tyrime konkretų objektą ar vietą matyti iš skirtingų perspektyvų: ir tai, kas „palikta“ ir „paveldėta“, ir tai, kas įamžinama, ir tai, kokie naratyvai įprasmina, ir tai, kas ir kaip atsimenta, koki vertinimą priskiria. Atrodo, kad „tamsiojo paveldo“ objektams, kurie neretai yra susiję su labai skirtingomis žmonių grupėmis ir jų atmintimis, lemiančiomis konfliktus ar jų rizikas, būtent toks analizės būdas padeda atskleisti jų sudėtingumą³. Šiuolaikinei visuomenei nebekyla abejonių, kad „tamsiojo paveldo“ vietos nebegali būti nei ignoruojamos, nei paliktos apleistos, tačiau vis tiek išlieka labai sunkus klausimas: kaip prisiminti ir įamžinti tamsą? Daugiau nei trijų dešimtmečių Lietuvos patirtis rodo, kad net dėl paminklų susitarti beveik neįmanoma, o šiuo atveju kalbame ne tik apie atminties vietas, bet ir vietas kaip atmintį⁴, t. y. jos nėra dirbtinai sukurti memorialiniai objektai, o pačios liudija apie čia vykusią žmogiškąją tragediją, todėl privalo būti apsaugotos nuo įvairiausių rūšių (politinio, propagandinio, komercinio) cinizmo.

Regis, tokiaime kontekste reikia skaityti ir Klaipėdos universiteto išleistą keturių autorių – Hektoro Vitkaus, Vyganto Vareikio, Edvino Ubio ir Justo Stončiaus – studiją *Macikai: atminties vieta Europos pakraštyje*⁵, kurios pavadinimas nurodo pagrindinį objektą ir temą. Šilutės apylinkėse, Macikų dvaro vietoje, veikę nacių ir sovietų lageriai. Daugiskaita čia vartojama neatsitiktinai. Ji yra studijoje sprendžiamos problemos sudedamoji dalis, nes Antrojo pasaulinio karo metais vokiečių įkurtos karo belaisvių stovyklos (pirmiausia SSRS, o paskui ir kitų pilietybių ir tautybių žmonėms), po karo sovietų paverstos Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių lageriu, specialiosios paskirties karo ligojone ir SSRS NKVD (MVD) GULAG'o padaliniu – Pataisos darbų kolonija. Šios vietos memorializacijos praktikos įgyvendinamos jau trisdešimt metų, tačiau tapo akivaizdu, kad reikalingas esminis konceptualus ir praktinis sprendimas, kaip įamžinti tokią istoriškai painią ir moraliai sunkią vietą ir jos istoriją.

Iš tiesų nėra lengva rasti tinkamų formuluočių kalbėti apie „tamsiojo paveldo“ objektų panaudojimą taip, kad būtų išvengta grynojo pragmatizmo arba komercinio (turistinio) lengvabūdiškumo. Tad ši mokslo studija svarbi pirmiausia tuo, kad Lietuvos istoriografijos ir kultūros kontekste ryžtasi ieškoti ne tik formuluočių (kurti diskursą), bet

² Zigmas Vitkus, *Memorialas atminimo politikoje: Panerių atvejo tyrimas (1944–2016)*: disertacija, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.

³ Kaip dar vienas tokio tyrimo pavyzdys galėtų būti paminėta sovietinių karių kapinėms Lietuvoje skirta monografija: Inga Arlauskaitė-Zakšauskienė, Norbertas Černiauskas, Algirdas Jakubčionis, Salvijus Kulevičius, Justina Poškienė, Tomas Vaiseta, Karolis Zikaras, *Kariai. Betonas. Mitas. Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.

⁴ Apie vietovaizdžio kaip atminties vietos (angl. *landscape as memory*) atskyrimą nuo atminties vietovaizdžio (angl. *landscape of memory*) plačiau žr. Susanne Küchler, „Landscape as Memory: The Mapping of Process and Its Representation in a Melanesian Society“, in: *Landscape: Politics and Perspectives*, ed. Barbara Bender, Providence, RI, and Oxford: Berg, 1993, p. 85–106.

⁵ Hektoras Vitkus, Vygantas Vareikis, Edvinas Ubis, Justas Stončius, *Macikai: atminties vieta Europos pakraštyje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, 2021.

ir realių sprendinių ypač jautriai istorijos, atminties ir paveldo sričiai. Jei toks tyrimas ir nėra pirmas, jį dėl objekto daugialypiškumo ir sudėtingumo (matyt, galima pritarti studijos autorių nuomonei, kad ir unikalumo) galima laikyti tam tikru moksliniu precedentu, nuo kurio bus galima atsispirti ir vėlesniems (ne tik buvusių Macikų lagerių vietos) tyrimams.

Knyga atsirado iš praktinio poreikio „ką nors daryti su Macikais“, todėl nenuostabu, kad svarbiausia ir vertingiausia mokslo studijos dalimi laikytinas paskutinis, penktas skyrius, kuriame pristatoma buvusių Macikų lagerių ekspozicijos-memorialo istorinės dalies koncepcija ir rekomendacijos. Šis skyrius tikrai galėtų tapti atnaujintos ekspozicijos-memorialo idėjiniu pamatu. Joje struktūruotai, gana išsamiai ir pagrįstai pristatoma, kas galėtų būti įgyvendinta atnaujinant, išplečiant ir keičiant Macikų lagerių ir jų aukų atminimą ir įamžinimą. Autoriai rekomenduoja pagrįstai ambicingą projektą: ne vien sutvarkyti lageriuose mirusių kalinių kapines, o imtis iš esmės kurti naują atminties vietą – „ekspozicinį-memorialinį kompleksą“, kuris vykdytų komemoracines, tiriamąsias, informacines, kultūrinės ir edukacines funkcijas⁶. Jų pasiūlytas „pliuralistinis modelis“ skamba kiek abstrakčiai (nes įgyvendinti jį praktiškai gerokai sunkiau nei įvardyti teoriškai), tačiau vis vien svarbus kaip aiškaus principo deklaravimas: rasti vietą visoms suinteresuotoms atminimo grupėms (jų autoriai nurodo bent kelias: Vakarų šalių, kovojusių su nacistine Vokietija, ir Rusijos karo veteranų grupės, Vokietijos karių bei karo belaisvių ir jų atminimo objektus prižiūrinčios organizacijos, Lietuvos politinių kalinių ir jų atminimo bendruomenės⁷, o dar būtų galima pridurti – apskritai visos visuomenės, tautos, bendruomenės ir individai, kuriems svarbi karo ir pokario aukų atmintis).

Būtų galima svarstyti, ar autorių pateiktai koncepcijai ir rekomendacijoms nepri-trūksta pasiūlymų, ne *kas* (turinys) ir kokiomis *formomis* (muziejinėmis ir edukacinėmis medijomis), bet ir *kaip* turėtų būti pasakojama (kokį kurti naratyvą koncepcijos, stiliaus, perspektyvos požiūriu). Pastarojo dešimtmečio kuriamų ir atnaujinamų muziejų bei parodų ekspozicijų patirtis rodo, kad naujausių (interaktyviųjų, išmaniųjų) technologijų formoms tapus savotišku standartu, būtent naratyvo konstravimo būdas (sukurti patrauklų, bet ir nelėkštą pasakojimą) tampa sunkiausiu uždaviniu. Studijos autoriai nemėgino svarstyti, ar spręsti panašias problemas nepadėtų meninis žvilgsnis, nors gerosios pasaulio praktikos rodo, kad menininkų dalyvavimas atminties projektuose dažnai sukuria rezultata, kuris leidžia neignoruoti potencialių konfliktų tarp skirtingų atminimo grupių ir atveria erdvę jautriam polilogui ir kito(s) atminties pažinimui. Aišku, Lietuvoje netrūksta ir mokslininkų ar įvairių užsakovų (valstybės, savivaldybės, institucijų) skepsio, ir tam tikro nerimo šiuolaikinio conceptualaus meno atžvilgiu, nes didėja rizika, kad būsimą atminties vietos lankymo auditorija „nesupras“ ar „pasipiktins“, bet dėl to prarandama galimybė sukurti iš tikrųjų originalų – nekopijuojantį ir neimituojantį – projektą.

Kiti keturi mokslo studijos skyriai yra platus šios istorinės koncepcijos ir rekomendacijų pagrindimas. Juose supažindinama ir su Macikų erdvės istorine raida, ir su buvusių lagerių ir jų aukų memorializacijos problemomis, ir su sukurta bei susikūrusia

⁶ *Ibid.*, p. 104.

⁷ *Ibid.*, p. 104.

skirtingų atminties ir atminimo vaizdinių matrica. Truputį gaila, kad praktinis tyrimo pobūdis apribojo erdvę imtis teorinių interpretacijų ir konceptualizacijų, nors pats objektas – daugiasluoksnis ir apimantis konfliktuojančias atminimo grupes – tikrai būtų tinkamas, tikrinant ir turbūt koreguojant įvairias atminties studijų teorines kategorijas ir idėjas. Juk paprastai ir „tamsiojo paveldo“ atveju būna aiškus pasiskirstymas į aukas (ir jų gedinčiuosius) ir kaltuosius (ir neretai juos ginančiuosius), o Macikų lagerių atminties vietoje susikloja dviejų totalitarinių (ir tarpusavyje kariavusių) režimų istorija, ir labai skirtingas žmonių grupes (ir šalis) atspindinčios aukos, ir nuo XX a. vidurio nevienodai kitusi ir keista atminties tradicija (užtektų palyginti ponacistinę Vokietiją su Sovietų Sąjunga ir Putino Rusija).

Nuošaliau paliktos atminties teorijos turbūt labiausiai būtų pagelbėjusios ketvirtame skyriuje, analizuojant skirtingas atminimo grupes – Macikų lagerių kalinių pasakojimų paliktus vaizdinius ir juos palaikančius naratyvus. Pavyzdžiui, netgi pačios bendriausios koncepcijos, kaip Aleidos ir Jano Assmannų išpopuliarintos „komunikacinė atmintis“, „kultūrinė atmintis“, „kanonas“ ir pan., būtų leidusios geriau apibrėžti nagrinėjamus šaltinius ir juose aptinkamą „atmintį“. To nepadarius, pasirinkti šaltiniai kelia įvairių klausimų. Pavyzdžiui, kalbant apie raudonarmiečių belaisvių vaizdinius, iš pradžių lyg ir nagrinėjama oficiali sovietinė spauda⁸, tačiau perėjus prie apibendrinimo paaiškėja, kad čia jau remiamasi ir nepriklausomos Lietuvos spauda, ir istoriografija, ir amerikiečių atsiminimais⁹. Ar tai reiškia, kad politiškai, ideologiškai ir kultūriškai labai skirtinguose šaltiniuose buvo kuriamas toks pats raudonarmiečių belaisvių vaizdinys? Jeigu taip, kodėl taip atsitinka? Ar tikrai sovietiniais ir kitais šaltiniais kuriant vaizdinius siekta tų pačių ar panašių tikslų? Vis dėlto tyrimo medžiaga lyg ir rodo, kad raudonarmiečių belaisvių vaizdiniai nebuvo vienodi (sovietams jie „fronto už spygliuotų vielų kariai“, amerikiečiams – rezignuojanti masė), tačiau tai nėra plačiau reflektuojama. 4.1 poskyryje gal vertėjo labiau pabrėžti sovietinėje spaudoje publikuotų „liudijimų“ konstravimą ir jo būdus. Gali būti, kad kaip liudininkai cituojami žmonės ir iš tiesų gyvenę (egzistavę), bet ar jie taip pasakoje, ar į jų lūpas tokie pasakojimai buvo įdėti, ar tik tam tikra liudijimo dalis atrinkta ir publikuota, ar jie priversti pasakoti tik tai, ko konstruojamam naratyvui reikia? Studijos autoriai visa tai, žinoma, supranta, bet aptariamų liudijimų konstravimo principų neanalizuoja, todėl gali susidaryti įspūdis, kad tie liudijimai priimami kaip autentiški, o ne sąmoningai sukurti politinėms ir ideologinėms reikmėms.

Be to, visame ketvirtame skyriuje šaltinius buvo galima labiau klasifikuoti pagal jų rūšis ir prigimtį – juk spauda ir istoriografija yra visai kitokie šaltiniai nei lageriuose kalėjusiųjų atsiminimai (ypač kai iš šių atsiminimų bandoma nustatyti juos parašiusiųjų vaizdiniai, nes šiuo atveju reikėtų kalbėti apie savivaizdžius). Dėl to visoje studijoje susidaro netolygumo įspūdis – daugiau dėmesio skiriama lageriuose kalėjusių grupių atminčių suformuotiems vaizdiniams ir gerokai mažiau išorinių šaltinių formuotiems diskursams ir jų vaizdiniams. Beje, knygos 3.3 poskyryje gerai parodoma, kaip posovietinėje Lietuvoje Macikų lagerių ir kapinių vietą savo reikmėms savotiškai apropriavo

⁸ *Ibid.*, p. 79–81.

⁹ *Ibid.*, p. 81–82.

viena atminimo bendruomenė (Politinių kalinių ir tremtinių sąjunga), o vėliau išvardijama, kaip šią vietą „atrado“ ir kitų šalių atstovai, tačiau plačiau neanalizuota, koks buvęs šių užsienio šalių įsitraukimo į Macikų memorializaciją santykis su vietine aktyviausia atminimo (politinių kalinių ir tremtinių) bendruomene (ir ar santykis su visų šalių atstovais ir jų diskursais buvęs vienodas). Juk Macikų lagerių atminimo istorijos vienas (ir istoriškai, ir moksliai) įdomiausių aspektų yra būtent tai, kaip beveik tris dešimtmečius stipriai lituanizuota Lietuvos atminties kultūra ir politika reaguoja į jai neįprastą tarptautiškumo dėmenį (kuris reiškiasi ne tik kaip tautinių grupių, bet ir kaip valstybių interesai).

Darbu, kurie laukia buvusių Macikų lagerių vietoje, akivaizdoje šie klausimai ir pastebėjimai lieka antraeiliai. O pirmosios svarbos klausimas, regis, būtų kitas: ar pavyks rekomendaciją, kaip įamžinti tamsą, iš mokslinės studijos perkelti į tikrovę ir paversti realiai įgyvendintu memorialiniu centru.